

ЮГОЗАПАДЕН УНИВЕРСИТЕТ „НЕОФИТ РИЛСКИ”
БЛАГОЕВГРАД
ПРАВНО-ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ
КАТЕДРА „ИСТОРИЯ”

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

на дисертация за придобиване на образователна и научна степен „Доктор”

на тема:

**РУСКИТЕ ПОСЛАНИЦИ В ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ (1700–1739).
ИНФОРМАЦИОННО-РАЗУЗНАВАТЕЛНИ МРЕЖИ И
МЕХАНИЗМИ НА ВЛИЯНИЕ**

Автор:

Нина Христова Христова

Научен ръководител:

доц. д-р Снежана Димитрова

Благоевград

2021

Дисертационният труд е обсъден и предложен за защита на заседание на катедра „История” към Правно-исторически факултет на Югозападен университет „Неофит Рилски”, Благоевград, проведено на 05. 02. 2020 г. (Протокол № 5).

Дисертационният труд включва: основен текст и приложения.

Текстовият раздел е съставен от: увод, изложение (четири глави), заключение, списък с използвани извори и литература и приложения – общо 303 страници.

Защитата на дисертационния труд ще се състои на 20. 04. 2021 г. от 11:00 часа в аудитория 1341 – ЮЗУ „Неофит Рилски” на открито заседание с научно жури в състав:

Вътрешни членове:

1. Доц. д-р Димитър Тюлеков – ЮЗУ „Неофит Рилски” Благоевград.

Външни членове:

2. Проф. д-р Пламен Митев – СУ „Св. Климент Охридски”.

Проф. д-р Андрей Андреев – ВТУ „Св. Св. Кирил и Методий”.

3. Доц. д-р Тина Георгиева – СУ „Св. Климент Охридски”.

4. Доц. д-р Стоян Стоянов – МВР Академия – гр. София.

Резервни членове:

Вътрешен: Доц. д-р Валентин Китанов – ПИФ, ЮЗУ „Неофит Рилски”.

Външен: Доц. д-р Мариана Йовевска – ВТУ „Св. Св. Кирил и Методий”.

Обща характеристика на дисертационния труд

Заглавието на дисертационния труд – „Руските посланици в Османската империя (1700–1739). Информационно-разузнавателни мрежи и механизми на влияние”, показва, че настоящето изследване е тясно обвързано с въпросите за разузнавателната дейност. Изследователският предмет, чийто фокус е дейността на руските посланици за изграждане на действителен агентурен апарат в османската столица от началото на XVIII в., закономерно разполага настоящото изследване в пресечната точка на две научни полета – разузнаване и дипломация. Пресичане, което до голяма степен предопределя акцента на научния ни интерес, както и неговите хронологични рамки. В основата на дисертацията е анализът на механизмите на влияние, използвани от Русия в преследване на набелязаните ѝ външнополитически цели, като така се разкриват начините, по които руската държава практически въздейства върху Портата. Тъй като засилващата се роля на посланческия институт в руската дипломация, респективно в османо-руските отношения, е крайгълен камък за настоящото изследване, но в една по-различна историческа перспектива, отчитаща важното място на руските агенти в тези взаимодействия, то и времевият отрязък на изследването отразява тъкмо тези промени. Периодът 1700–1739 г. е времето, когато Русия, в лицето на Пьотър Андреевич Толстой, Иван Иванович Неплюев, а и на Алексей Андреевич Вешняков, които оглавяват руската дипломатическа мисия в Цариград, изгражда огромна агентурна мрежа на Балканите. Агенти на руската държава в региона има и преди пристигането на П. А. Толстой в Цариград, но след 1700 г. е налице необходимостта от създаване на широка агентурна мрежа поради растящия интерес на Русия към полуострова.

Сравнително бързото формиране на ефикасни мрежи от агенти, лоялни на руската политика, говори много за самия им исторически контекст – връзки, обстоятелства, отношения. Това е контекстът, откъдето изплуват политическите настроения сред елитите, очертават се важни, включително житейски и културни техни избори и ценности, разкриват се идентичности и т. н. Този контекст също е предмет на настоящата дисертация. През разглеждания отрязък от време Русия се превръща от царство в империя (1721 г.), но в настоящото изследване хронологичните рамки не се

обуславят от период, съвпадащ с годините на възкачване и управление на съответните руски императори и императрици¹. Тези хронологични рамки обхващат историческия период на възникване на нов етап в дипломатическата дейност на Русия на територията на Османската империя не само поради откриването за пръв път на постоянно руско дипломатическо представителство в Османската империя, но и заради приемствеността на дипломацията по отношение на едно специфично средство, използвано за постигане на конкретни цели – агентурната мрежа, благодарение на която се събира ценна информация, оказваща също влияние върху формирането на политики. Макар и да изглежда логично хронологичната граница да е 1736 г., когато, в състояние на война, руската дипломатическа мисия напуска османската столица, в изследването е избрана годината на подписването на Белградския мир, тъй като руските агенти в Османската империя продължават активно да работят за Русия и по време на войната. Те са вербуваните преди войната агенти на Неплюев и Вешняков. Вероятно има и нови агенти, но се разчита в голяма степен на старата и проверена вече агентура. В своите записки И. И. Неплюев пише, че на 30 декември 1734 г. се е оттеглил от дипломатическата си мисия в османската столица, като неговото място веднага е заето от А. А. Вешняков. Неплюев продължава, че през 1735 г. вече е в Санкт Петербург и през 1737 г. е изпратен с още двама дипломатически представители на конгреса в Немиров² за сключване на трактат с османците. Мисията им обаче е неуспешна и двамата членове на руската делегация са върнати обратно в Русия, а на него му е заповядано, „в очакване на удобен за това случай”³, да замине за Киев, за да бъде „губернатор за задграничната кореспонденция по време на войната с турците”⁴. След приключването на войната Иван Иванович е назначен за министър по определяне на границите „съгласно трактата”⁵, а после се завръща в Киев, за да заеме през 1740 г. длъжността на губернатор на Киев⁶. Соловьев отбелязва, че в началото на юни 1736 г. Вешняков е все още в Цариград. Тогава великият везир напуска с армията си столицата

¹ Петър I (1682–1725), Екатерина I (1725–1727), Петър II (1727–1730), Анна Йоановна (1730–1740).

² Подробности за конгреса в Немиров и за противоречията, които там възникват между Русия и Хабсбургската монархия срв. **Първев**, Иван. *Балканите между две империи. Хабсбургската монархия и Османската държава (1683–1739)*. С.: Университетско издателство „Св. Климент Охридски”, 1997, с. с. 291–305; **Първев**, Иван. „Източният въпрос”. – *Минало*, I, 1994.

³ *Записки И. И. Неплюева (им самим написанная)*. С.-Петербурга, 24 октябрия 1892 г. *Факсимильное издание*. Оренбург: Изд-во „Оренбургская губерния”, 2004, с. 126.

⁴ *Записки И. И. Неплюева...*, с. 126.

⁵ *Записки И. И. Неплюева...*, с. 127.

⁶ *Записки И. И. Неплюева...*, с. 127.

на османците и заповядва на Вешняков да тръгне с него. Вешняков пристига заедно с османската армия в Одрин, откъдето е отведен в Бабаду и на 22 октомври с. г. получава писмо от преводача на Портата, от което руският дипломатически представител разбира, че му е разрешено да напусне османските владения и да се отправи към руските граници⁷.

И. И. Неплюев е назначен в Киев, за да отговаря за кореспонденцията по време на войната, идваща от руската агентура в Османската империя, както става известно от дневника му, а и от разпита на Остерман след смъртта на Анна Йоановна⁸. Едва ли в интервала от октомври 1736 г., когато Вешняков напуска Османската империя, и времето на назначаването на Неплюев в Киев, би било възможно да се изгради нова сигурна агентурна мрежа от страна на руските дипломати, които вече са извън пределите на Османската империя. Това означава, че старата агентура продължава да работи за Русия, а със завръщането на Вешняков при османците след войната, което време вече не е обект на изследването, Алексей Андреевич, както се вижда от архивните източници, продължава да работи активно, използвайки старата агентура, но и вербувайки нови агенти. С други думи, налице е приемственост в разузнавателната дейност на руските дипломати. Периодът след войната, т. е. след 1739 г. до 1774 г., се характеризира вече и с нови задачи в разузнавателната дейност на руските представители в Цариград, които закономерно ни дават основание да ограничим изследването до сключването на Белградския мир.

Отправна точка за дисертационния труд е схващането, че разузнаването е една от необходимите и задължителни дейности за разрешаването на важни задачи както от военно, политическо и икономическо естество, така и за постигането на значими държавни цели, свързани със сигурността на дадена страна. Чрез него се придобиват данни за противника, за да му се въздейства, като се организират специални мероприятия и се събира в определени срокове такава информация, която разкрива възможности пред управленския елит своевременно да предприема адекватни и ефективни мерки за осъществяването на по-нататъшните свои политики в съответната сфера. Добре извършваната разузнавателна дейност може да окаже дори решаващо влияние върху изхода на противоборството (мирно или въоръжено) между две или

⁷ Соловьев, Сергей. *История России с древнейших времен*. Том 20. АСТ Фолио, с. с. 132–133.

⁸ *Русский архивъ*, 1864, с. с. 543–545.

повече страни. Поради това определението „мирно време” е твърде условно за разузнаването, тъй като „тайната война” никога не прекъсва. Тази дейност се извършва успешно до голяма степен и чрез агентурата. Това изпъква и при работата на руските посланици в Османската империя в началото на XVIII столетие – те едва ли биха постигнали дипломатическите цели на външната руска политика без своите агенти на място.

Дисертационното изследване поставя няколко изследователски цели.

Първата цел е да се проследят разузнавателните действия на руските посланици в Османската империя от 1700 г. до 1739 г., да се хвърли светлина върху контактите им с различни агенти там и, след като се уточнят в хода на историческия наратив поставените от руските владетели задачи, да се види как с помощта на тези контакти и до каква степен Русия постига желаните от нея цели.

Разузнавателните сведения съдържат в процеса на събирането им степен на секретност. Всяка документация на разузнавателните органи е държавна тайна, която не бива да се узнава от широката общественост и още повече от висшите представители на другите държави, ако разузнавателните структури искат да запазят функцията си. Подобна ситуация чудесно осъзнават и руските посланици в разглеждания период. Ето защо изворовият, документалният материал на настоящото изследване може да се основава единствено на донесенията, докладите, преписките между посланиците и руските владетели, от една страна, и между посланиците и висшите държавни лица, от друга. Иначе казано, можем да почерпим нужната ни информация за тази „тъмна” страна от историята най-вече от тайната кореспонденция. Никоя държава не би разкрила агентите си и разузнавателните си задачи и цели в явни официални документи, каквито са например мирните договори, дипломатическите споразумения и официалните ноти. Подобно нещо би довело до провала на посланиците, пребиваващи в конкретната държава, и до унищожаване на техните агенти, дори физическо. Нещо по-лошо, след допускането на подобна грешка никое правителство или владетел не ще може повече да се надява да изгради на чужда територия стабилна, надеждна, сигурна агентурна мрежа. Дори списъците със задачи, давани на посланиците преди заминаването им на служба, са тайни, какъвто е например списъкът, съставен от Петър I, който е връчен на първия постоянен руски посланик в Османската империя Пьотър Андреевич Толстой. Въпросният списък също

е ценен документ, разкриващ важни черти на агентурните мрежи на руснаците в началото на XVIII в.

Втората изследователска цел е да се разгледат механизмите на влияние, чрез които руските дипломати, често поемащи чисто разузнавателни задачи, и агентите им въздействат върху политическите събития, засягащи конкретния период, и върху управленския елит на Османската империя, за да се вземат решения, изгодни за Русия.

Третата изследователска цел е в хода на изследването да се изнесат факти, доказващи не само влиянието на Русия върху християнското население, живеещо в пределите на Османската империя, но и такива, от които да се вижда и обратното влияние, т.е. да стане ясно, че елитни представители на това население, които са агенти на руските посланици в интересуващия ни период, изиграват изключително голяма роля за културното, икономическото и външнополитическото развитие на руската държава, дори за формирането на насоки и тенденции, свързани с външнополитическите действия на Русия.

Съществуват различни типове механизми на влияние, чрез които една държава въздейства върху определени целеви обекти на външната си политика. Липсват обаче достатъчно изследвания, проследяващи механизмите на влияние, използвани от руското разузнаване в интересуващия ни период. В случая историческият наратив не би могъл да е събитие. Това важи най-вече за идеологическия механизъм на влияние, при който една идея, представяна като идеологическо послание, се използва в конкретен исторически момент за постигане на дадени цели. Според Пиер Ренувен новите тенденции в историческата наука се отличават с две основни направления. Съгласно първото отделните държави са главните движещи сили по отношение на икономическите и социалните явления, като се придава основно значение на географската среда, на икономиката и развитието на финансите, на различните социални структури и т.н. Другото направление свързва „великите исторически сили” с развитието на идеите, с изменението на чувствата и страстите, с колективната психология⁹.

Снежана Димитрова отбелязва по отношение на Пиер Ренувен, че „...френският историк разглежда ролята на различни институции и възможностите им за влияние върху правителствените им решения в сферата на външната политика, нахвърляйки по

⁹ „Пьер Ренувэн и изучении истории международных отношений”: <studiopedia.ru/2_111266>.

такъв начин теоретичния ескиз на пирамидалната структура на механизма за вземане на решения”¹⁰. Методиката на Пиер Ренувен продължава да оказва въздействие и след Втората световна война върху историци, групирани основно около Жан-Батист Дюрозел¹¹. Тази съвременна теория се отнася за други периоди от разглеждания тук, но твърде много се доближава до засяганите в дисертационното изследване въпроси. Когато се проследяват действията на руските посланици на територията на Османската империя, може да се забележи съществуването на дадена пирамидална структура, на чийто връх е определен институт, следват лоби групи, а долу са разположени различни групи от населението. Въпросните лоби групи оказват някакво въздействие на отделни представители от населението, включително и чрез отправените идеологически послания (наред с даването на подкупи, осигуряването на висок социален статус и пр.).

На базата на анализирания материал се очертават три обособени групи механизми на влияние, характерни за дейността на руските посланици в Османската империя през периода:

1. Въздействие чрез изграждане на определена система от идеологически компоненти, която се прилага върху местното християнско население.

2. Подбуждане и подпомагане на въстанически действия в региона като отделен механизъм на влияние върху османската политика и върху групи от местното население.

3. Въздействие чрез даване на големи подкупи както на християни, така и на мюсюлмани.

Изследователският метод е дискурс-анализ на архивни материали. За целите на настоящото изследване се прибегва и до контентанализ на документи.

За да се разясни върху кого точно се прилагат идеологическите механизми на влияние, са изведени трите основни групи православни агенти и сътрудници на руснаците: духовници, търговци и управници на Дунавските княжества и фанариоти.

За да се разкрие това действие обаче, се предполага и очертаване на контекста, тоест дисертационният труд съдържа и кратък разказ за социалната, политическата и икономическата реалност, в която тези хора живеят, с цел да изпъкнат обстоятелствата,

¹⁰ **Димитрова**, Снежана. *Възстановяване... Репарации... Гаранции... Франция и балканските славянски държави (септември 1918 – януари 1920)*. Второ допълнено и преработено издание. С.: Парадигма, 2020, с. с. 80–81.

¹¹ **Димитрова**, Снежана. *Възстановяване... Репарации... Гаранции...*, с. с. 80–81.

които съдействат или възпрепятстват действията на съответната агентурна мрежа на дадения руски дипломат в Османската империя през интересуващия ни период. Така се прави опит да се разбере не само защо се подхожда към тях, но и какви са собствените им мотиви да се ориентират към Русия. Твърде вероятно е те да са и създатели на част от разгледаните тук идеологически послания.

Използвани документи

Архив внешней политики Российской империи, Российский государственный архив древних актов в Москва, и *Российской государственный исторический архив* в Санкт Петербург съхраняват документи, в които се открива важна за изследването информация, отнасяща се до дейността на руските посланици в Цариград през разглеждания период и кореспонденцията им с Русия, в която се разкриват техните контакти с различни групи и лица в Османската империя. Във въпросната кореспонденция се съдържат данни за част от агентите им, за контактите им с дипломати на други страни, с висши османски сановници, проследяват се и препятствията, с които посланиците трябва да се справят по време на престоя си при османците. Част от интересуващите ни документи се съхраняват под формата на микрофилми в ЦДА – КМФ 09. В някои монографии и статии изследователите обръщат внимание на документи, които представляват изключителен интерес за настоящото изследване. Тъй като интерпретациите на всеки документ биха могли евентуално да се различават една от друга, копия от въпросните документи ни беше предоставено от колеги.

От 1863 г. до 1917 г. в Москва излизат 156 обемисти тома (всеки един от които включва по дванадесет броя, с изключение на последния том, издаден през 1917 г., когато, поради събитията през октомври, спира работата по издаването на тези томове) под заглавие *Русский архив*, където са събрани множество писма и други архивни материали относно руската история. Там е публикувана не малка част от кореспонденцията на интересуващите ни посланици. В *Русский архив*, освен това, е поместен голям брой документални източници, които разкриват важни детайли от руското XVIII столетие, очертавайки по-пълна картина на разглеждания исторически период. В продължение на половин век създателят и редактор на *Русский архив* П. И. Бартенев успява да открие неизвестни дотогава източници и да ги публикува. Неговата работа в Архива на Министерството на външните работи, в Чертковската библиотека и в чужбина му позволява да изнамери разнообразни материали, свързани с историята на Русия. Авторът, който е историк, археограф и библиограф, отпечатва важни и неизвестни до този момент мемоарни, епистоларни, литературно-художествени и ведомствени документални материали.

Важна документална база е и изследването на Н . Г. Устрялов (1805–1870 г.), който е професор в Петербургския университет и е академик на Императорската академия на науките. Той посвещава последните 23 години от живота си на най-голямото свое историческо изследване *История царствования Петра Великого*, използвайки важни източници от Държавния архив. Втората част от четвъртия том на въпросното изследване, озаглавена *Приложения*, съдържа повече от 770 списъци с оригинални актове от Държавния архив на Санкт Петербург, от Главния архив на Москва, от Тайния държавен архив на Виена, от Архивите на Правителствения сенат, от Архивите на Морското министерство и от Архивите на Императорската академия на науките. В приложенията на Устрялов има изключително важни за настоящото изследване документи.

Четири тома писма на граф Борис Петрович Шереметев до Петър I, издадени в Москва още в края на XVIII в., предлагат също важна информация за събитията след Прутския поход и за отношенията тогава между Русия и Османската империя, както и за намесата на някои посланици от Западна Европа в тези отношения. Става дума за събития, в които граф Шереметев лично взема участие. Повечето изследователи отделят недостатъчно внимание на въпросните писма, и по-специално когато се разглежда разузнавателната дейност на руските дипломати в началото на XVIII в.

Важни извори са отпечатаните през XX в. и XXI в. писма и описания, излезли под перото на първия постоянен руски посланик в Цариград Пьотър Андреевич Толстой, които са предназначени за руския цар. Това са сведения за състоянието на Османската империя и за османския флот. Описанията са отговор на поставената от Петър I задача на Толстой да разузнае за всички важни аспекти от държавната политика на османците, за икономиката, политиката, дипломатическите им връзки с други държави, за настроенията сред поданиците на султана, за османската армия и пр. Едното описание е озаглавено *Русский посол в Стамбуле. Петр Андреевич Толстой и его описание Османской империи начала XVIII века. Документы*. Другото е *Описание Черного моря, Эгейского архипелага и Османского флота*.

Интерес представлява и изданието за пръв път през 1796 г. дневник под формата на записки на резидента Иван Иванович Неплюев. До днес записките на Неплюев са неколkokратно преиздавани. За настоящия дисертационен труд е използвано преиздаденото през 2004 г. фототипно издание от 1892 г.: *Записки И. И.*

Неплюева (им самим написанная). С.-Петербурга, 24 октября 1892 г. Факсимильное издание. Оренбург: Изд-во „Оренбургская губерния”, 2004.

Публикуваните писма на Петър Велики допълнително разкриват част от агентурния апарат на руснаците на територията на Балканския полуостров, работата им с местното християнско население и използваните по онова време идеологически послания.

Допълнителна информация за темата на изследването дават и други публикувани сборници с документи, каквито са *Полное собрание законов Российской империи*, *Российский архив* в 14 тома и сборниците – 148 тома, на Руското историческо общество.

Някои от тези документи са публикувани без редакция, запазен е архаичният руски език. Някои думи, срещани там, изобщо липсват в съвременния руски език. Работата по превеждането на въпросните документи би била немислима без многотомния речник на руския език от XVIII в., издание на Руската академия на науките. Макар последните токове на речника все още да не са излезли от печат, той предоставя основа, благодарение на която да се вникне в смисъла на написаното в началото на XVIII в. Именно поради тази причина всичките излезли токове на речника са включени в литературата.

Изследвания и засягани проблеми по темата

Както се споменава по-горе, разузнаването служи на политиката. Широко се застъпва мнението в българската историография, че целите на Русия са свързани с осигуряването на достъп до топлите морета. Съществува и друга гледна точка, прокарвана от някои изследователи. Те, изхождайки от събитията през предходния XVII в., когато руската държава разгръща военни действия на територията на съвременна Украйна, и съобразявайки се с факта, че Петър I е ориентиран основно към балтийското направление, защитават тезата, че главната цел на царя в южна посока е самият Азов. Причините за подобна ориентация са няколко. Първо, контролирайки Азов, Русия ще прекъсне османската връзка със степните племена и народи. Второ, по такъв начин се открива възможност за атака срещу татарите в Крим. Трето, Азов е важен изходен пункт за руските търговски пътища, свързващи Европа с Централна Азия¹². Подобно становище е интересно, но то не дава отговор на въпроса защо руснаците през този период се стремят да разгърнат широки агентурни мрежи на територията на Османската империя. Не се отговаря и на друг въпрос – защо Русия работи активно с въстанически групи от Балканите. Дали само защото иска да осигури тила си например по време на Прутския поход или има и друга причина. Не на последно място трябва да се обърне внимание на политиката на Екатерина Велика спрямо региона и на нейния т. нар. „Гръцки проект“. Редно е най-малкото да се запитаме дали политиката на Руската империя с османците не е резултат от някакви цели, свързани с нейния интерес към владения на Османската империя.

При всички случаи основните интереси на Петър Велики са насочени към Балтика през първите години на XVIII столетие. По отношение на това не се забелязват сериозни разногласия.

Трудно е да се твърди, че съществуват изследвания, свързани с цялостното разглеждане на въпроса за разузнавателната дейност на руснаците на територията на Османската империя в самото начало на XVIII в. А и историята на Русия след смъртта на Петър I до идването на власт на Екатерина II е относително подценявана от историографията, поради което още по-малко може да става дума за задълбочени анализи на тази тематика.

¹² Срв. по този въпрос напр. **Стоянов**, Александър. *Руско-турските войни 1569–1878 г. С.*, 2018, с. 141.

В Русия преди Октомврийската революция 1917 г. усилено се проучва руската история от XVIII в., като се проявява голям интерес към личността на Петър I, тъй като се счита, че неговото управление поставя началото на нова епоха в руската история. Многотомната „История на Русия от най-древни времена” на С. Соловьев е базисен труд. Ценното на това изследване, наред с относително безпристрастния разказ, е богатата фактология. Соловьев предоставя детайлна информация, която може да се анализира, за събитията и личностите, разглеждани в настоящото изследване. Не без значение е, че той дълго време е директор на руските архиви и така има възможността добре да ги проучи. Когато обаче говорим за трудовете на Соловьев, трябва да имаме предвид, че той е голям почитател на Петър Велики. Вниманието заслужават и имена като Н. Устрялов, В. Ключевский¹³, М. Богословский. Интересен е и К. Сивков, който е съвременен руски и съветски историк, тъй като неговите проучвания се осъществяват в две различни епохи.

Макар да се срещат сведения за много от сътрудниците на руснаците, интересът преди Октомврийската революция далеч не е свързан с въпроса как се развива разузнаването през онзи период и особено какви са механизмите на влияние. Информация за подобен тип неща отсъства. Всъщност проблемите, които се разискват, са съвсем различни. Например един от главните въпроси е дали реформите, извършени от Петър I, са стихийни или са добре обмислени.

След Октомврийската революция, макар историческият фокус на внимание да се измества, не липсват изследвания, свързани с интересувания ни период. А в последните десетилетия например М. Арунова и С. Орешкова се спират върху взаимоотношенията между Русия и Османската империя. Макар в началото на своята изследователска кариера към Орешкова да са отравяни понякога критики, че твърде много се опира на Соловьев, нейните по-късни изследвания представляват известен интерес за настоящия дисертационен труд. Лециловская засяга въпроса за взаимоотношенията на балканското население с Русия. Тя посвещава изследване на един от най-важните агенти на руснаците от началото на XVIII в., а именно на Сава Лукич Владиславич, получил прозвището Рагузински. Лециловская обръща внимание на обстоятелството, че някои от идеите, получили широко разпространение през XIX в. в руското културно и политическо пространство, се зараждат по-рано в хърватските

¹³ *Курсъ русской исторіи проф. В. Ключеского*. Часть IV. Москва, 1910.

земи. В някои от трудовете ѝ обаче се прокрадва определена посока на възприемане, според която най-вече Русия оказва влияние върху балканското население при контактите си с него¹⁴. Оказването на влияние обаче е двупосочно. Редица християнски сътрудници на руснаците, които са поданици на султана или са негови васали, влияят активно върху политическия, икономическия и културния живот на Руската държава в началото на XVIII в., а и по-късно. В настоящото дисертационно изследване се предоставят много данни, разкриващи и подчертаващи тези факти и историографски тези. От друга страна обаче, **темата за разузнаването в споменатите по-горе изследвания изобщо не е засегната.**

От 80-те години насам се появяват проучвания на руски историци, които се занимават с руската история и с международните отношения на Русия през XVIII в., а в монографията на М. С. Мейер (*Османская империя в XVIII веке. Черты структурного кризиса*) се предоставят множество данни както за състоянието на империята на османците, така и за взаимоотношенията между руските дипломатически представители и османския управленски елит, от една страна, и за връзките на официалните руски лица с част от християните на Балканския полуостров, от друга. Вниманието заслужават монографиите на Н. Молчанов, който се спира на дипломатията при управлението на Петър I, но не и след неговата смърт. При Молчанов обаче не може да се долови ясно разграничение на особеностите на самото разузнаване и така характеристиките на тази дейност на руските дипломати по онова време остават не съвсем изяснени от автора. Освен това Молчанов, макар и да не изключва Балканския полуостров от анализите си, не се спира единствено върху него. По такъв начин очертаната картина на международната политика на Русия в Петровата епоха е глобално разгледана, но без да е засегната в дълбочина интересувашата ни тема. Добър източник на информация са и изследванията на Павленко, който, опирайки се на голям брой документи от архивите, проследява не само дейността на руските дипломатически представители в Цариград през XVIII в., но обръща внимание и на техните агенти от Османската империя. Проблемът в изследванията на Павленко е, че там не се прави задълбочен анализ на социалната действителност, в която живеят въпросните агенти. Липсата на подобен анализ води до лишаване от възможността да

¹⁴ Срвн. **Лешиловская, И. Сербия в России.** Москва: Издательство „Наука“, 2003.

се получи добра ориентация за мотивите, които подтикват тези хора към определен тип действия.

През последните години в Русия се забелязва засилване на интереса към личността и работата на някои от руските посланици в Османската империя през дадения период – появяват се статии и монографии, посветени на Пьотър Андреевич Толстой и на Иван Иванович Неплюев. В тази връзка изпъква името на М. Государева, която детайлно се занимава с личността на Иван Иванович Неплюев, чиято дейност в Цариград е изключително трудно да се проследи, следователно и да се анализира, понеже там, принуден от обстоятелствата, той изгаря голяма част от кореспонденцията си и от документите на посолството.

Ценна е монографията на Татяна Соболева (*История шифровальная дела в России*), издадена през 2002 г., поради няколко причини. Първо, Соболева предоставя ключ за разчитането на някои шифрограми, съдържащи свръхсекретна информация, която в никакъв случай не бива да попада в ръцете на противника по онова време. Второ, за разлика от мнозина други автори, Соболева обвързва получената от документите информация конкретно със спецификите на разузнаването. Една от основните тези на настоящото дисертационното изследване, свързана с механизмите на влияние, е, че агентите не са мотивирани да помагат на руснаците единствено заради парите. Соболева, както впрочем и Павленко, също са категорични, че не само парите играят решаваща роля, независимо че мнозина историци възприемат финансовия фактор като единствен за поведението на агентите. Соболева подчертава, че за надеждността и предаността на един агент не е възможно да се разчита единствено на подкупите, а трябва да се търсят и други мотиви. **Тя обаче не разглежда самите фактори, довели до готовността на някои хора да служат на интересите на Русия, без да им се заплаща, а също и не дава типология на агентурната мрежа, не разграничава и тези, които ще ги наречем „идейни агенти“.**

За някои от тези агенти са написани цели монографии и значителен брой статии. В Русия съществуват публикации за патриарсите Доситей, Хрисант и Партений, който обаче започва да сътрудничи на руснаците в края на разглеждания период и това продължава до 1745 г., т. е. до смъртта на резидента Вешняков. В днешна Молдова интерес предизвиква Кантемир, а в Сърбия – Сава Лукич Владиславич. **В повечето случаи обаче те не се третираат именно като агенти, по-скоро се обръща внимание**

на житейския им път. Независимо от това, могат да се извлекат ценни сведения за тях, които помагат да се анализира дейността им като част от значимите агенти, принадлежащи към руската агентурна мрежа на полуострова.

През 2009 г. в Русия се преиздава книгата на сръбския автор Йован Дучич, озаглавена (*Граф Савва Владиславич-Рагузинский. Серб-дипломат при дворе Петра Великого и Екатерине I*), която съдържа интересни сведения за живота на Рагузински. Авторът черпи информация от архивите на Дубровник и от библиотеките на различни манастири, намиращи се на Балканския полуостров. Независимо от фактологическото си богатство, се налага монографията на Дучич да се разглежда внимателно, тъй като авторът не е историк и на места, движен от определени емоции и лични убеждения, застъпва спорни тези. Той твърди например, че в началото на XVIII в. **вече е налице идеята за славянското единство**. От някои съхранени записки и писма наистина проличава, че подобна идея се прокрадва, но тогава тя все още не е добре оформена, можем само да кажем, че вероятно е в зачатъка си. В случая Дучич по-скоро се опитва да превърне мечтаното в реално. Концепцията за славянска родствена близост, възникнала по-рано от разглеждания тук период, кристализира през следващия XIX в., когато религията все повече бива изместена от държавната национална идеология. В началото на XVIII столетие се стъпва най-вече върху религиозната основа.

В българската историография съществува от известно време интерес към темата за разузнавателната дейност на различни държави и империи през отделни исторически периоди. Засегнати са някои аспекти от разузнаването на Византия и на други държави през Средновековието, на Венеция, на Османската империя, на Русия през XIX в., на българите през Възраждането и т. н. Все още обаче не съществуват достатъчно изследвания, засягащи разузнавателната дейност на руските посланици на територията на Османската империя в началото на XVIII в.

Чудесно е отразена ролята на консулствата по отношение на разузнавателната им работа от Пламен Митев и от Тамара Стоилова, но руските консулства се появяват на османска територия по-късно.

Румяна Михнева се ориентира към проучване на ранния XVIII в. В монографията ѝ „Земята извън „времето“. (Русия и Османската империя. Антропология на промяната – края на XVI – началото на XVIII в.)” тя изнася важни факти, някои от които съвпадат и с тези на Соловьев, а други са на базата на

прегледаните от нея архиви в Русия. Михнева обаче не се концентрира върху разузнавателните аспекти, а и интересът ѝ е насочен главно към Иван Иванович Неплюев и сина му Адриан, без да се спира върху по-ранните руски посланици в османската столица. Всъщност нейният исторически разказ е в друга насока, различаваща се от разузнавателния анализ. Независимо от факта, че не прецизира понятието „антропология на промяната” и че всъщност следва модела на Фернан Бродел, Румяна Михнева предоставя ценна информация за живота и нагласите на въпросните посланици в рамките на по-широкия политически и културен контекст, отнасящ се до Русия през онзи период. Разказът ѝ се преплита с описание на икономиката и на търговската дейност както на руснаците, така и на някои групи от балканското население, което обогатява изследването. **Разузнаването обаче не се изчерпва единствено с икономиката, макар, естествено, да има връзка и с нея.**

Тъй като се засяга в увода и терминът „антропология”, се налага едно уточнение. Още от самото начало на проучването се забелязва огромният интерес на руснаците не само към запознаване с политическите, икономическите и военните дадености в Османската империя, но и към особеностите на отделните етнически и конфесионални групи, подвластни на османците. Първоначално анализът в настоящото изследване тръгва в посока към антропологията в най-общия ѝ смисъл като опознаване на *Другия*, на различния¹⁵. При по-детайлно вникване в работата на интересувашите ни посланици, що се отнася до разузнавателната им дейност, максимално започваме да се отдалечаваме от антропологията, понеже интересът на разузнаването към изучаване и разбиране на *Другия* е много по-древен от самата антропологическа наука¹⁶ и от предшестващите я форми¹⁷. Този въпрос се разглежда по-нататм, като се дават примери от различни епохи за това до каква степен знанието за *Другия* е от изключителна важност за разузнаването.

¹⁵ Срв. Христова, Нина. „Информационни канали и мрежи на влияние на първия руски посланик в Османската империя (1701–1714)”. – *Конфликтите в историята*. Съст. К. Ковачев. Благоевград, 2018, с. 32.

¹⁶ Срв. Христова, Нина. „Руските дипломати в Константинопол (1700–1739) – разузнаването преди антропологията”. – *Сборник доклади от Годишната университетска научна конференция 27–28 юни 2019 година. Национален военен университет „Васил Левски”*. Велико Търново, 2019, с. с. 46–55.

¹⁷ За интереса и опознаването на *Другия* преди появата на науката антропология срвн. напр. Благоева, Евгения. „Антропология преди антропологията”. – *Ловци на умове II. Лекции по антропология*. С.: 2001.

Колкото до западната историография, там отсъстват цялостни задълбочени изследвания за разузнавателната дейност на руските посланици при османците в началото на XVIII в.

М. S. Anderson предлага интересен и ценен анализ на спецификите на дипломатията на XVIII век¹⁸.

Както българската, така и руската историография признават наличието на идеология и на идеологически послания, отправяни от Русия и предназначени за балканското християнско население. Никъде обаче данните не са изцяло систематизирани.

В монографията на Тамара Стоилова „Третият Рим. Мирните отношения на руската имперска политика в Югоизточна Европа през XVIII век” се подчертава, че връзката на Русия с османците през целия XVIII в. се движи в две посоки: официална – дипломатическа, и неофициална – културна обвързаност, за която от съществено значение е общата вяра и близостта на езика, що се отнася до славянските народи на Балканите¹⁹. Не може да не се съгласим с подобно твърдение. **Една от задачите в настоящото изследване е да се проследи как една неофициална линия, а именно разузнавателната, използва културната обвързаност в началото именно на XVIII в.**

Съществува връзка между дадена идеология и властта. Интерес в тази насока представлява въведеното от Иван Първев понятие „косвена власт” в изследването му за Източния въпрос. Според Първев косвената власт е с тройна градация: „косвено господство”, „косвено надмощие” и „косвено влияние”. С помощта на тези технически термини се описват възможностите на дадена сила, независимо дали тя е велика или регионална, да влияе в области извън собствената си територия чрез „косвени средства”, т. е. посредством политическо въздействие, икономическо влияние, транспортни комуникации, обща религия и пр. Авторът поддържа мнението, че общата религия на Русия и на християнското население на Балканския полуостров може при определени условия да се превърне в инструмент за постигане на косвена власт²⁰.

¹⁸ Срвн. Anderson, M. S. *The Rise of Modern Diplomacy 1450–1919*. New York, 1993.

¹⁹ Стоилова, Тамара. *Третият Рим. Мирните отношения на руската имперска политика в Югоизточна Европа през XVIII век*. С., 2001, с. 32.

²⁰ Първев, Иван. *Балканите и Източният въпрос (1688–1878)*. С., 2017, с. 40; 71.

Не може да не се замислим, изхождайки от казаното по-горе, дали разузнаването не се обвързва и с начините, благодарение на които се упражнява косвена власт. Нещо повече, дали самото разузнаване не е всъщност косвена власт. Не е възможно да се даде отговор на подобен въпрос за кратко време без нужните проучвания, съпроводени с достатъчно доказателствен материал. От друга страна, настоящото изследване няма за задача да проследи подобна връзка. Тук е възможно само да се потвърди, че често разузнаването е принудено да упражнява и косвена власт, а и да разчита на косвената власт, налагана от различни лица.

Тамара Стоилова отбелязва: „За XVIII в. религиозните войни са минало, но религията като политическа идеология и мотивация за действие все още не е загубила значението си”²¹. Възниква въпросът възможно ли е религията като самостоятелен обществен фактор, играещ в началото на XVIII столетие значима роля в живота на хората, да се приеме като елемент с косвено влияние. Когато религията се превърне в оръдие на политиката, то е възможно тя да се третира като средство за оказване на косвено влияние за постигане на някакви цели. Религията би могла да се използва също и от разузнаването, за да се оказва влияние чрез агенти върху определени групи от населението – това ясно се вижда в политиката на Русия по отношение на православно християнско население в Османската империя през разглеждания период.

Косвена или не, властта изпитва необходимост от идейно обосноваване, за да се легитимира. Разузнаването също помага в този процес. Именно поради това едно от главните средства за вербуване е на идейна основа. **Разузнаването се нуждае и от идеологически приятели, което ярко изпъква в разузнавателната дейност на руските дипломати на територията на Османската империя в периода 1700–1739 г.**

²¹ Стоилова, Тамара. *Третият Рим...*, с. 9.

Съдържание на дисертацията

Уводната част на дисертацията се състои от четири подчасти, озаглавени по следния начин: „Предмет и цели на изследването. Изследователски методи и теоретични модели”, „Дефиниция на понятията”, „Документална база” и „Историографски проблеми”. В тази уводна част е уточен изследователският период, като са изтъкнати и съответните аргументи защо интересът е насочен именно към него. Съобразявайки се със самото заглавие на дисертационния труд, е посочен предметът на изследването, както и самите цели. Споменати са изследователските методи и теоретичните модели, към които е насочено вниманието. Предоставена е като отделна подчаст дефиниция на различните понятия, които се срещат в изследването. Изброени са документите, в това число и публикуваните, с които се работи. В последната подчаст на увода се проследява изследователският интерес на различни автори по проблема – какво е постигнато до този момент и кои въпроси все още не са разгледани детайлно.

Изложението на дисертацията включва четири глави. Първа глава е озаглавена „Разузнаване и дипломация. характеристики на разузнавателната дейност на руските посланици в османската империя от началото на XVIII в.”. Тя включва три подглави със съответните подзаглавия: „Дипломация и разузнаване при управлението на Петър I”, „Характеристики на руските посланици в Цариград през периода 1700–1739 г.” и „Османското разузнаване и външната политика на Османската империя и на Русия”. В тази глава е предложено кратко описание на основните характеристики на руското разузнаване в епохата на Петър I и на това, което въпросният руски владетел наследява от предходните епохи. Проследява се, доколкото подобно нещо е възможно в рамките на настоящото изследване, спецификите както на разузнаването, така и на дипломацията в Западна Европа през Новото време.

Във втората подглава се прави опит за оценка на качествата на тези руски дипломати от началото на XVIIIв., които са изпратени в Османската империя – доколко действията им и работата им с агентите са адекватни и целесъобразни. Дали споменатите посланици са в състояние да извършват пълноценно работата си и, ако допускат известни грешки, на какво се дължи това.

В третата подглава вниманието се спира накратко върху османското разузнаване в интересувания ни отрязък от време. Описана е външната политика както на Русия, така и на Османската империя.

Втора глава – „Информационно-разузнавателни мрежи на руските посланици в османската империя 1700–1711”, има две подглави: „Дипломатическата служба на Пьотър Андреевич Толстой в османската столица” и „Агентите на Пьотър Андреевич Толстой”. Тук е обърнато внимание и на личността на Пьотър Андреевич Толстой, тъй като той е първият руски постоянен дипломатически представител при османците. Изнесени са факти от живота му и са описани препятствията, които среща докато изпълнява дълга си на посланик. Именно тези препятствия разкриват до голяма степен как Пьотър Андреевич използва агентурната си мрежа, за да осъществява зададените му от руския владетел цели.

В хода на изложението изпъкват не само качествата на агентите, с които Толстой работи, но и тяхното огромно влияние върху хода на събитията и върху политиката на Русия в региона. Поради тази причина е отделено място за разглеждането на някои от тях, които всъщност са част от основния агентурен апарат на руснаците в пределите на Османската империя в периода от 1700 г. до 1711 г.

Трета глава е със заглавие „Информационно-разузнавателни мрежи на руските посланици в османската империя 1712–1739”. Тя също има две подглави: „Кореспонденцията на фелдмаршал Борис Шереметев” и „Иван Иванович Неплюев”. След Прутския поход през 1711 г., когато Русия претърпява неуспех, ситуацията по отношение на работата на руските посланици в Османската империя значително се влошава. На тях вече им липсва този тип агенти, на които да се разчита в голяма степен при изпълнението на различни задачи. Поради тази причина можем да допуснем, че след 1711 г. Русия вече се намира в друг етап по отношение на контактите си на територията на Османската империя. При по-внимателен анализ обаче се установява, че, независимо от сложната ситуация, в която се намират руските резиденти в османската столица, съществува до голяма степен приемственост – въпрос, на който се отделя съществено внимание в трета глава.

Цяла подглава се спира на някои особености на руското разузнаване след 1711 г. по отношение на османците. Тези специфики се открояват в кореспонденцията на Шереметев.

Изключително предизвикателство пред изследователите е проследяването на дейността на Иван Иванович Неплюев като резидент в Цариград. Затрудненията в това отношение се дължат на обстоятелството, че Неплюев изгаря голяма част от кореспонденцията си, тъй като се опасява, че тя може да попадне в ръцете на неприятелски настроените в дадения момент османци. От запазената до наши дни информация обаче проличава определена и добре забелязваща се сходна линия на поведение по отношение на разузнавателната дейност на руските дипломатически представители на територията на Османската империя. При Толстой и при Неплюев съществуват, според оценката ни, доста сходства. Подобно нещо се вижда и при прочита на писмата на Шереметев.

Четвърта глава е озаглавена „Механизми на влияние”. Тази глава притежава три подглави: „Идеологически компоненти”, „Подбуждане към въстания” и „Даване на подкупи”. Изведени са три основни типа механизми на влияние, като всеки един е анализиран в отделна подглава. Вниманието в изследването се спира главно на този механизъм на влияние, който се изгражда върху основата на определени идеологически компоненти. Това се прави поради обстоятелството, че проблемът не е разгледан досега в достатъчна степен за интересувания ни период, още повече като механизъм на влияние, използван от разузнаването. На базата на запазените записки, на манифестите и на тайната кореспонденция се очертават главните идеологически компоненти в дейността на руснаците по онова време.

Понятието „идеология” като „наука за идеите” се употребява за пръв път през 1803 г. от френския философ Антоан Дестю дьо Траси в книгата му „Елементи на идеологията”²². По такъв начин Антоан Дестю дьо Траси превръща идеите в обект на изследване, отделяйки внимание на значението, което те оказват върху хората и техния живот.

Мнозина и след това теоретизират по различни начини проблема, свързан с идеите. Оценките и схващанията са разнообразни, но би могло да се твърди, че в много случаи именно идеите или, по-скоро, чрез идеите се управлява светът, т. е. те тясно кореспондират и с властта. Нещо повече, самата власт се нуждае от идейна легитимност. Така идеологията се превръща в политическа доктрина, като обектът е определена група или групи от хора. Идеологията и политическата доктрина се

²² Destutt-Tracy A.L.C. *Éléments d'Idéologie. P. 1: Idéologie proprement dite*. Paris, 1804, p. p. 224–243.

нуждаят както днес, така и в миналото от ценностно вписване в света и от изграждане на система, включваща конкретни възгледи и вярвания²³. Именно по такъв начин тук се разглеждат идеологическите компоненти в дейността на Русия по отношение на Балканите през периода 1700–1739 г.

Анализът в настоящия дисертационен труд показва как разузнаването използва въпросните послания, вербувайки агенти на идеологическа основа. Не са намерени данни подобен анализ да е извършван от изследователите, занимаващи се с руско-османските взаимоотношения от началото на XVIII в.

Русия се възползва от такъв тип тайна операция, какъвто е подбуждането към въстания сред местното балканско население не само през XVIII в., но и през следващия XIX в., за да реализира по-добре начертаните от нея цели. Тези нейни действия се разглеждат като един от механизмите на влияние, още повече, че отново активно се включва разпространението и работата с идеологическите компоненти.

Даването на подкупи е разгледано детайлно от мнозина изследователи. В настоящото изследване тази практика се анализира като определен тип механизъм на влияние.

Следват заключение, извори и литература и приложения.

²³ Деянова, Л., П. Кабакчиева, М. Грекова и Г. Димитров. *Социология*. С.: Издателство „Просвета”, 1992, с. с. 92–94.

Приноси на дисертационното изследване

Не биха могли да се анализират пълноценно взаимоотношенията на руските дипломатически представители на територията на Османската империя в началото на XVIII в. с техните агентурни мрежи, без да се обърне внимание на връзката между историческия наратив и спецификата на проблемите, които са предмет на разузнаването. Като цяло няма достатъчно изследвания в тази област. Именно тук се крие основният принос на настоящото изследване.

Друг принос е детайлното структуриране на агентурата на руското разузнаване на територията на Османската империя през интересуващия ни период. След преглеждане на богат архивен материал е анализирана подробно разузнавателната дейност на руските дипломати в началото на XVIII столетие – нещо, което досега не е правено в такъв обем, а само са засягани отделни елементи и моменти.

Трети съществен принос е по-обстойното разглеждане (този въпрос е засяган от някои изследователи, но не е анализиран детайлно) на идеологическите компоненти, използвани от руснаците, за да влияят върху местното християнско население. В своята дипломатическа дейност на Балканите през първата половина на XVIII в. руските дипломати развиват активна разузнавателна дейност с цел да осъществят поставените от своите владетели задачи и по такъв начин да помогнат за постигането на стратегическите цели на Русия, свързани с Балканите. В дейността си, наред с много други средства, те залагат изключително на идеологическите компоненти, чрез които определят взаимоотношенията си с местното балканско население. В тази връзка бихме могли да разширим обхвата на определенията за разузнаването. То, както е добре известно, обслужва политиката и вербува включително и на идеологическа основа. Същевременно чрез него също се налага определена идеология или идеологии за засилване на властта на определена страна. Идеологията служи, подобно на разузнаването, на политиката, съответно идеология и разузнаване са обвързани от споделени политически интереси. Дадени групи от хора, които са заинтересовани да налагат конкретни идеологии сред голяма част от населението, служат и като агенти на съответни разузнавания. Това много добре изпъква в настоящата работа.

Изключително съществен принос е подробното изнасяне на факти, събрани на едно място, засягащи не само влиянието, упражнявано върху балканското православно християнско население от руска страна, но и факти, доказващи обратното – не са редки и случаите, когато християни от балканското население влияят върху Русия и върху вземането на решения от нейна страна, касаещи формирането на тактически и практически действия, свързани с руско-османските взаимоотношения. Тези изводи отново са базирани върху архивни материали, като са посочени и данни от изследвания на различни автори.

Друг принос е съпоставителният анализ на работата на Пьотър Андреевич Толстой с тази на Иван Иванович Неплюев – двамата най-значими дипломатически представители на Русия в Османската империя през разглеждания период. В рамките на същия анализ се проследява и дейността на фелдмаршал Борис Петрович Шереметев, която се разкрива благодарение на кореспонденцията му. Разглеждат се писмата му в периода преди, по време и след Прутския поход през 1711 г. Проучените изследвания се спират поотделно на дейността на двамата дипломати – П. А. Толстой и И. И. Неплюев, като по този начин не могат да бъдат забелязани сходните модели на действие и, съответно, приемствеността в работата на тези дипломати като разузнавачи.

Публикации по темата на дисертацията

Христова, Н. „Информационни канали и мрежи на влияние на първия руски посланик в Османската империя (1701–1714)”. – *Конфликтите в историята*. Съст. К. Ковачев. Благоевград, 2018.

Христова, Н. „Реформите на Петър I (1682–1725) в контекста на модела „еволуция – революция”. – *Сборник доклади от годишната университетска научна конференция на НВУ „Васил Левски”*. Том 2 (2018).

Христова, Н. “Русия и Балканският полуостров – власт, дипломация и взаимодействие (1700–1739)”. – *Балканистичен форум*, 2019,2.

Христова, Н. „Руските дипломати в Константинопол (1700–1739) – разузнаването преди антропологията”. – *Сборник доклади от годишната университетска научна конференция на НВУ „Васил Левски”*. Том 1 (2019).

Христова, Н. „Сава Лукич Владиславич (1669–1738). Един от най-значимите агенти на Русия в Османската империя в началото на XVIII век”. – *Сигурност*. Ноември/Декември 2019.

Христова, Н. „Руските агенти на Балканския полуостров – пътувания, допир до различни културни пространства и влияние върху идентичности (1700–1739)”. – *Култура на пътуването в Европейския Югоизток*. Съст. Антоанета Балчева. Българска академия на науките. Институт за балканистика с Център по тракология. София, 2020.

Христова, Н. „Идеологически компоненти в разузнавателната дейност на руските посланици в Константинопол (1700–1739)”. – *Сигурност*. Септември/Октомври 2020.